

Ivan Volarević, Ivo Mišur, Ivan Vekić, *Neretvani u Velikom ratu – svjedočanstva o sudionicima Prvog svjetskog rata s područja doline Neretve* (Zagreb: Ogranak Matice hrvatske u Metkoviću, 2019), 71 str.

Stavimo li danas na jedan kup sve manifestacije i publikacije kojima je od 2014. do 2018. stota obljetnica Prvoga svjetskog rata obilježena u Hrvatskoj, teško bismo našli neku kojoj bi bezuvjetno pripalo središnje mjesto na nacionalnoj razini. S druge strane, promatramo li lokalnu razinu, mnogi su manji muzeji održali barem izložbu o Prvom svjetskom ratu u njihovu kraju, nerijetko popraćenu i tiskanim katalogom, a uz sudjelovanje regionalnih i mjesnih strukovnih i građanskih udruga te zamjetnu potporu lokalnih vlasti održano je i više znanstvenih skupova, što je sve također urodilo znanstvenim zbornicima i monografijama. Štoviše, na temelju vlastitoga sudjelovanja u nekoliko sličnih projekata autor ovoga prikaza osvjedočio se da se na lokalnoj razini, zacijelo ne bez ikakve sveze s desetljetnim općim javnim odnosom prema sudbini naših predaka u tom velikom sukobu, zanimanje širega građanstva u stanovitoj mjeri lakše pobuđuje, da je neposrednije, oslonjeno na vlastitu obiteljsku povijest i povijest užega zavičaja.

U takvu kontekstu autorski trojac Ivan Volarević, Ivo Mišur i Ivan Vekić prihvatio se prikupljanja usmenih svjedočanstava o sudjelovanju u Prvom svjetskom ratu predaka i drugih srodnika današnjih stanovnika donjega porječja Neretve, uključujući pritom i dokumentarno gradivo i razne predmete vezane uz vojnički život, a odgovarajuća pozornost posvećena je i širem utjecaju austrijske, odnosno habsburške vlasti na to područje. Kao prvi korak postavili su u Gradskom kulturnom središtu u Metkoviću izložbu „Neretvani u Velikom ratu – Sto godina od završetka Prvog svjetskog rata i kraja austrijske vlasti u dolini Neretve”, otvorenu 17. studenog 2018. (uz izložbu je tiskan istoimeni kraći katalog u nakladi Ustanove za kulturu i sport Metković), a drugi korak bila je knjiga koju ovdje prikazujemo.

Knjiga započinje kratkim uvodom, u kojem autori poglavito napominju da joj je glavni cilj „sačuvati usmenu predaju o Neretvanima u Velikom ratu za buduća pokoljenja”, ističući i da su takve uspomene „opomena da se ratna stradanja ne ponove bez obzira na narodnost, državu ili religiju stradalih” (str. 6).

Slijedi tek nešto dulji općeniti pregled globalnih ratnih zbivanja te ključnih posljedica (str. 9–10). Inače, točnim navodima moramo dodati da 11. studenog 1918. nije potpisan „mirovni sporazum” nego „primirje” i da je spomenuti „predstavnik Francuske” (misli se na generala Ferdinanda Focha) u svojstvu vrhovnoga zapovjednika predstavljao i „savezničke” i „pridružene” države, na stranah kojih je primirje uz njega potpisao i zapovjednik britanske ratne mornarice admiral Rosslyn Wemyss.

Na stranicama 7–8 i 11–16 reproducirano je izvorno slikovno gradivo. Prvi dio čine razglednice s dorađenim fotografijama što ih je u lipnju 1914. snimio metkovski fotograf Jure Nikolac prigodom prolaska prijestolonasljednika

nadvojvode Franje Ferdinanda i supruge Sofije kroz Metković, na kobnom putu u Sarajevo, ali i tijekom povratnoga prijevoza ljesova s njihovim tijelima uskotračnom željeznicom do Metkovića, gdje su ukrcani na carsku jahtu *Dalmat* (daljnji prijevoz do Trsta obavljen je bojnim brodom *Viribus Unitis*). Kako se ističe u knjizi, Nikolac je te svoje fotografije naknadno tiskao u zasebnom albumu, a ovdje napominjemo da je zahvaljujući upravo metkovskom ogranku Matice hrvatske album doživio ponovljeno izdanje 2009. (samu jahtu *Dalmat* nedavno je preuzela Udruga lađara Neretve te bi nakon obnove trebala imati stalni vez u Metkoviću). Drugi, veći dio reproduciranoga gradi-va razglednice su što ih je na bojištu slao ili primao Ante Volarević iz Pruda. Većinom su propagandističke naravi, prikazuju vladare Centralnih sila i njihova borbena gesla, pojedine rodove vojske u junačkoj borbi (dijelom, doduše, i sasvim realistički), ima nešto i političkih karikatura, ali i apolitičkih šaljivih prizora te tehnički vjernih prikaza austrougarskih ratnih brodova.

Sljedeća tekstualna cjelina nosi naslov „Dolina Neretve i Neretvani u Prvom svjetskom ratu” (str. 17–20). S obzirom na svečani prolazak vladarskoga para neposredno prije atentata, i na to da su ljesovi ispraćeni istim putem, na stanovnike Metkovića i okolice nemili je sarajevski događaj ostavio dodatni dojam, a bilo je i nereda. Vojni obveznici donjega Poneretavlja pretežno su bili mobilizirani u 22. pješačku pukovnicu zajedničke vojske, u 37. pješačku pukovnicu austrijskoga domobranstva te, dakako, u ratnu mornaricu. Budući da je bio važno tranzitno mjesto prema balkanskom odnosno srpskom bojištu, kroz Metković je prošlo mnoštvo pripadnika drugih postrojba i drugih naroda Austro-Ugarske Monarhije, od kojih su neki ondje i umrli. Upravo je sudbina Neretvana stradalih u ratu i tuđinaca koje je prerana smrt zatekla u Poneretavljju najinformativniji prinos ove cjeline, nastao pomoću matičnih knjiga umrlih Borovaca, Dobranja, Desana, Komina, Metkovića, Rogotina, Vida i Vidonja te središnjih državnih popisa gubitaka (*Verlustlisten*). Prema na taj način prikupljenim nepotpunim podacima, o kojima je Mišur opsežnije pisao i u *Hrvatskom neretvanskom zborniku* (2017.), zna se imenom i prezimenom za 66 poginulih Neretvana, uključujući pretežno nadnevak smrti, a u samo 23 slučaja i mjesto. Također, u Metkoviću je i u Vidonjama umrlo i pokopano najmanje sedam vojnika iz drugih krajeva Monarhije (tri Hrvata te po dva austrijska Nijemca i Čeha) i jedan ruski zarobljenik, koji je zajedno s drugim sunarodnjacima radio na gradnji planinarskoga puta na Rujnici. Odlazak većine radno sposobnoga stanovništva imao je nepovoljan učinak, ne samo zbog toga zavlada je nestašica gotovo svih potrepiština, ali stanovita količina humanitarne pomoći stizala je iz Hrvatske i Slavonije.

U cjelini „Austrijska vlast i ostavština u dolini Neretve” (str. 21–28) u najbitnijim se crtama izlažu političko-upravni okvir doline Neretve u sklopu austrijske Dalmacije 1813. – 1918. te, zasebno, infrastruktura, gospodarstvo, kultura i obrazovanje i zdravstvo. Premda je prva franjevačka pučka škola osnovana u Opuzenu još 1798., a državna u Metkoviću 1845., gdje je 1873. osnovana i Neretvanska narodna čitaonica, do većih pomaka na ostalim područjima došlo je uglavnom nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. Riječ

je, u prvom redu, o regulaciji Neretve do Metkovića, u kojem je uređena pomorska luka, oslonjena na krak uskotračne željeznice prema Mostaru i Sarajevu. Istodobno se podižu mostovi i uređuje cestovna mreža. Sve to zajedno omogućilo je suzbijanje malarije, proširenje obradivih površina te izvoz proizvoda, od kojih je najvažniji bio duhan, a razvijaju se i obrti i štedne zadruge te turizam, uključujući otvorenje prvoga hotela u Metkoviću 1890., primjerno nazvanog „Austria”. Uoči Prvoga svjetskog rata u Metkoviću je otvoren i stalni kinematograf, a znameniti arheolog Carl Patsch pozabavio se ostacima antičke Narone.

Glavni dio knjige (str. 31–65) svjedočanstva su o 23 Neretvana i dvije Neretvanke prikupljena od njihovih bližih ili daljih potomaka te pobočnih srodnika. Riječ je, dakle, o usmenim kazivanjima, ukupno njih 19, koja su ponegdje potvrđena ili dopunjena kakvim pisanim izvorom, fotografijom ili predmetom. Poimence, kazivanja se redom odnose na Grgu Plečaša, Miju i Anicu Kežić, Juru Volarevića, Pavu i Stanu Volarević, Juru Deliju, Matu Brljevića, Marka Šešelja, Juru i Miju-Miška Talajića, Juru Markotu, Stjepana Vekića, Martina Ilića, Matu Šprlju, Ivana Mišura, Antu Volarevića, Marka Curića, Jozu, Nikolu i Stanka Vekića, Nikolu Glavinića, Nikolu Gabrića te Filipa Jakova Petrova.

Očekivano, nestrukturirana kazivanja međusobno se razlikuju u pogledu opsega i količine te vjerodostojnosti navoda. Ponegdje su navodi nesigurni, ponegdje zacijelo preuveličani spram stvarnih zbivanja, drugdje je pamćenje svedeno na jednu jedinu crticu vezanu uz Prvi svjetski rat. I jedni i drugi i treći, međutim, pokazatelj su na koji se način, mimo službene, pa i javne kulture sjećanja, utjecaj Prvoga svjetskog rata osjećao i u obiteljskom krugu prenosio u jednom kraju na jugu Hrvatske, odnosno nekadašnje austrijske Dalmacije, ipak tijekom proteklih stotinjak godina polako blijedeći, s naraštaja na naraštaj, te na kraju od cijelih ljudskih sudbina preostanu eventualno tek ime, prezime i fotografija. Drugi hrvatski krajevi, dijelom i drukčijega državnopravnog položaja, pa i vojnoga ustroja (hrvatsko-slavonski odjel u Kraljevskom ugarskom domobranstvu), zasigurno su u ponečem imali slična, a u ponečem i drukčija obiteljska sjećanja, no pretežno ih nemamo ni ovako, umnogome fragmentarno zabilježena te se, ne računajući nekoliko objavljenih iznimaka i nešto neobrađenoga, mahom etnografskoga gradiva, za koju godinu ovakav pothvat više nigdje u Hrvatskoj neće moći izvesti, čak ni pomoću detaljno razrađenih upitnih listova.

Ne ulazeći u sve pojedinosti, o prikupljenom korpusu svjedočanstava može se reći da je, od onih kojima su temeljni biografski podaci navedeni, najstariji zahvaćeni sudionik Prvoga svjetskog rata rođen 1877., a najmlađi 1896. Zanimljivo, taj najmlađi, Stjepan (Stipan) Vekić iz Metkovića, premda ranjen u bitci na Piavi 1917., poživjevši sve do 13. studenog 1995., jedan je od kandidata za najdugovječnijega hrvatskog veterana Prvoga svjetskog rata. Socijalnoga su podrijetla većinom seoskoga, uz ponekog obrtnika, poštara i sl., te su u vojsci pretežno služili kao obični vojnici i mornari, iznimno dočasnici,

a jedan je možda postao i časnik. Radeći u prekomorskim zemljama, neki od njih vidjeli su svijeta i prije rata, a u svakom ih je slučaju mobilizacija odnijela daleko od zavičaja. Rat je inače gotovo jednoglasno, iako ne uvijek eksplicitno, zapamćen kao katastrofa bez premca, jer i u onim svjedočanstvima koja se ne odnose na izravno poginule, ranjene i zauvijek nestale naziru se posljedice poput razdvojenosti obitelji, neopskrbjenosti i gladi, pa je primjerice kao uspomena sačuvana čak i neispunjena „prijavnica za zalihe žita, mliva i sočiva” iz 1916. (M. i A. Kežić). Ipak, samo za jednoga sudionika, A. Volarevića, pamti se da je prilikom mobilizacije (neuspjelo) simulirao sljepoću i da se poslije u okolici Zelenike uz pomoć tamošnjega pučanstva skrivao da ne bi morao poći na bojište. U slučaju pak J. Vekića, rođenog davne 1858., zapamćeno je štoviše da su vojne vlasti poništile poziv da se 1916. javi na službu kao vozar nakon što je pred nesuđenim nadređenim zavapio da mu je jedan sin već poginuo (poslije će mu poginuti i drugi). Krivnja za rat te odnos prema Austro-Ugarskoj kao državnoj tvorevini u svjedočanstvima uglavnom nisu tematizirani. Iznimno, G. Plečaš sudjelovao je u pobuni mornara u Kotoru 1918., tumačeći to jezgrovito otporom strancima koji su mu došli zapovijedati na nerazumljivom jeziku. S druge strane, N. Gabrić s nemalom je simpatijom pripovijedao o Franji Ferdinandu i njegovoj supruzi („volio je brate i nas Hrvate”), sjećajući se s ponosom svoje službe na velikim ratnim brodovima, o čem je sačuvao i više fotografija. Osim toga, ima naznaka da su dvojica dočasnika (J. Talajić i J. Markota) svoj položaj u vojsci dragovoljno odabrala, a iz toga što su u domu obitelji M. i A. Kežić portreti Habsburgovaca bili na istaknutom mjestu moglo bi se pretpostaviti da je tako bilo i u drugim dalmatinskim kućama do 1918. U stanovitom je smislu slično simboličko značenje moglo imati i to što su neki od najteže ratom pogođenih do kraja života dobivali novčanu potporu austrijske države, pa se tako jedna unuka svojega djeda poginulog navodno u Galiciji i sjeća poglavito po tome što joj je od te potpore baka do svoje smrti 1955. kupovala slatkiše (P. i S. Volarević). O neprijateljskim vojnicima i protivničkom pučanstvu praktički i nema spomena, osim u slučaju M. Šprlje, koji je svoje izgadnjele suborce zaustavio u namjeri da nekom talijanskom seljaku ubiju kravu da bi se najeli, te je i poslije isticao „da u ratu treba ostati čovjek” (za uspomenu je donio kući jednu topovsku čahuru). Što se tiče povratka kući, čak trojicu mobiliziranih (J. Volarević, M. Brljević, M. Marević) ukućani su bili oplakali kao mrtve, a kad su se nekoliko godina nakon rata vratili, posljednja dvojica nisu bila odmah prepoznata, pri čem su za Marevića, koji je radi provjere točno odgovorio na nekoliko pitanja, pomislili da je duh te je u dom pušten tek kad je svanulo.

U tom dijelu knjige te u „Prilozima” (str. 65–68) od više reproduciranih predmeta ističu se također oni iz spomenute ostavštine A. Volarevića, osobito oporuka sastavljena uoči predmnijevanoga odlaska na bojište, bečko izdanje *Maloga molitvenika za naše vojnike* (treće izdanje tiskano je u Zagrebu 1917. u nakladi Odbora za vojničke čitaonice Hrvata na ratištu) te *Put do pobjede sastavljen za podčasnike i momčad sviju četa hrvatske krvi* (Zagreb, 1916.), pobudbeni priručnik potpukovnika Slavka Stanzera nastao u okrilju zagrebačke

25. domobranske pješačke pukovnije, što je zanimljiv pokazatelj da je ta publikacija u Habsburgovcima odanom, ali i izrazito hrvatskom duhu imala distribuciju izvan Hrvatske i Slavonije. Premda ponešto nedotjerana jezika, zanimljiv je spoj ozbiljnosti i blago subverzivne šaljivosti zacijelo još prije rata u Puli tiskana razglednica „Deset zapovijedi vojnika-mornara” (primjerice, posljednja zapovijed glasi: „Kod nastupa stalnog dopusta izgubi se iz Pule po noći, da te tvoje ljubčice, i vjeronjci ne ulove i ovdje pridrže”). Među ostalim predmetima koje su sudionici donijeli iz rata izdvaja se utjecaj modre mornaričke odore M. Šešelja, po obrascu koje se do danas kroje odore opuzenskih i slivanjskih čuvara Kristova groba.

Na kraju knjige donose se „Zaključak” (str. 69) te „Izvori i literatura” (str. 70–71). Upozoravajući na činjenicu da u dolini Neretve još uvijek ne postoji skupno spomen-obilježje poginulima u Prvom svjetskom ratu, autori zaključno pozivaju na promjenu takva nemara te potiču na slične usmenopovijesne projekte, koji su danas u tehničkom smislu znatno jednostavniji nego prije, a može ih se i lakše diseminirati. Tom njihovu pozivu pridružujemo se i sami, ocjenjujući za kraj da su u ovoj knjizi razmjerno nevelikoga opsega uspjele uravnoteženi istraživački i sintezni prinosi, što ju čini lako pristupačnim, popularnim štivom, ali ne na štetu mnoštva podataka i putokaza za daljnja istraživanja, čime ima vrijednost ne samo na lokalnoj nego i na nacionalnoj razini.

Filip Hameršak

Pavo Barišić, *Ante Starčević. Ideali, slobode i prava*
(Zagreb: Školska knjiga, 2022), 311 str.

Nakon dugo vremena ponovo smo dobili knjigu o Ocu Domovine. Pojavila se u svjetlu 200. obljetnice Starčevićeva rođenja i činjenice da njegovo jedinstveno djelo možemo bez sumnje promatrati kao jednu od nezaobilaznih točaka hrvatskoga razvitka i simbol borbe za neovisnost i državotvornost u nimalo povoljnim okolnostima za njihovu ostvarivost. O povijesnom ambijentu dobro nam govori jedna od poznatih Starčevićevih maksima upućena njegovim slušateljima: „Ako pak u vremenima vaših praunuka u ovom narodu bude petdeset muževah, osvedočenih o svetosti slobode i zauzetih za svoj narod, mi učinismo više negoli su agitatori ikada učinili.”

Autor je studije Pavo Barišić, otprije potvrđen kao istraživač Starčevićeve političke filozofije i filozofije državnoga prava. U njoj se uočava autorova otvorenost prema predmetu istraživanja jer on u uvodu poziva sve povjesničare, napose mlađa pokoljenja, da se na skrupulozan način bave starčevićanskom idejom i određivanjem njezina mjesta u hrvatskoj prošlosti. Usto, u svojem pisanju ne zanemaruje dosege dosadašnje historiografije, iz čega se uočava